«Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики

Проценко О. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті розглядається феномен вимушеної внутрішньої міграції, а саме такого його наслідку, як виникнення певної групи населення – внутрішньо переміщені особи (ВПО). Обґрунтована необхідність концептуалізації поняття «внутрішньо переміщені особи». Термін «внутрішньо переміщена особа» розглянуто в перспективі його виникнення та подальшого становлення як категорії теоретизування та соціальної практики; проведено його розмежування з поняттями «біженець» та «економічний мігрант»; виділені два основних незмінних критерія, що характеризують внутрішнє переміщення та розглянуто поняття «затяжне внутрішнє переміщення».

Виділено найбільш поширені напрямки вивчення ВПО, що представлено в іноземних та вітчизняних дослідженнях. Проаналізовано теорії міграції, які були адаптовані до проблематики вимушеної внутрішньої міграції. Показано евристичний потенціал певних соціологічних теорій, а саме – теорії самоактуалізації А. Маслоу, теорії категоризації Г. Тежфела та Дж. Тернера, теорії акультурації (адаптації) Дж. Беррі, теорії травми соціальних змін П. Штомпки, теорії інкультурації, що можуть скласти основу для створення окремої концептуальної рамки досліджень щодо вимушеного переміщення та внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: вимушене внутрішнє переміщення; теорії міграції; біженець; економічний мігрант; затяжне внутрішнє переміщення

«Internally displaced persons» as a category of theorizing and social practices

Protsenko O. O., V. N. Karazin Kharkiv National University

The author analyzes the works of foreign and Ukrainian researchers, emphasizing there is need to theorize this concept. In Ukrainian and foreign discourses, much attention is paid to empirical studies of IDP, but there are no work in which the nature of this phenomenon is explained by theories and concepts. Therefore, the purpose of this article is to conceptualize the concept of IDP. This concept has been actively used since the beginning of the 1990s, despite the fact that about 10 million people were drawn to forced labor or expelled from their country for racial, religious or political reasons during the Second World War. The author highlights two unchanging characteristics of the IDP phenomenon: the involuntary nature of the movement, migration inside of the national borders. IDP is much broader than the refugee concept, it involves displacement because of certain natural disasters and development projects. IDP differs from the concept of an economic migrant by means of the nature of migration. For IDP, it is characteristic of pushing migration, for the economic migrants is attractive way of migration. The article also describes the phenomenon of protracted internal displacement. The author considers certain theories trough that IDP can be investigated. It should be noted, that there are practically no theoretical approaches among the migration theories that are devoted exclusively to the conceptualization of the phenomenon of internally displaced persons, because most theories deal with interstate migration. Migration theories have been adapted to the issues of IDP in this paper. Among them: push / pull theory, the theory of migration systems (networks), the concept of a three-stage migration process. The article emphasizes that these theories can be used for studying IDPs, but not in the dimensions of «the country of departure – the country of arrival», but in the «regional» dimension of a particular country. Also among the theories are fruitful for consideration IDPs: A. Maslow's theory of self-actualization, the theory of categorization by H. Tajfel and J. Turner, the theory of acculturation (adaptation) J. Berry, the theory of the trauma of social changes by P. Sztompka, the theory of inculturation. The author make a conclusion on the necessity of further comprehensive sociological research on IDPs and the using of a disciplinary approach.

Keywords: forced internal displacement; migration theory; refugee; economic migrant; prolonged internal displacement

«Внутренне перемещенные лица» как категория теоретизирования и социальной практики

Проценко О. А., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

В статье рассматривается феномен вынужденной внутренней миграции, а именно такого его последствия, как возникновение определенной группы населения – внутренне перемещенные лица (ВПЛ). Обоснована необходимость концептуализации понятия «внутренне перемещенные лица». Термин «внутренне перемещенное лицо» рассмотрено в перспективе его возникновения и дальнейшего становления как категории теоретизирования и социальной практики; проведено его разграничение с понятиями «беженец» и «экономический мигрант»; выделены два основных неизменных критерия, характеризующих внутреннее перемещение и рассмотрено понятие «затяжное внутреннее перемещение».

Выделены наиболее распространенные направления изучения ВПО, что представлено в иностранных и отечественных исследованиях. Проанализированы теории миграции, которые были адаптированы к проблематике

вынужденной внутренней миграции. Показано эвристический потенциал определенных социологических теорий, а именно – теории самоактуализации А. Маслоу, теории категоризации Г. Тежфела и Дж. Тернера, теории аккультурации (адаптации) Дж. Берри, теории травмы социальных изменений П. Штомпки, теории инкультурации, которые могут составить основу для создания отдельной концептуальной рамки исследований по вынужденному перемещению и внутренне перемещенных лицах.

Ключевые слова: вынужденное внутреннее перемещение; теории миграции; беженец; экономический мигрант; затяжное внутреннее перемещение

Постановка проблеми.

Міграція як складний соціально-політичний та соціокультурний феномен є важливою проблемою людства, адже цей процес нерозривно пов'язаний з етнічними, економічними, географічними, демографічними, політичними аспектами життя сучасних суспільств. Серед різних типів міграції окремо виділяється внутрішня міграція – переміщення в кордонах певної держави, що є не менш важливою, ніж міждержавна для економічного та соціального розвитку країни.

Не впливаючи на чисельність населення країни в цілому, внутрішня міграція «спричиняє зміни в розміщенні населення, статеві-віковій структурі мешканців окремих регіонів, є наслідком і важливим чинником регіональних відмінностей, напряду пов'язана з процесами індустріалізації та урбанізації, депопуляції села» [3, с. 2]. Для сучасних суспільств внутрішньодержавна міграція є однією з основних форм територіальної мобільності.

Залежно від того, як втягуються в процес переселення люди (цілком добровільно, або їх змушують переселятися, або їх женуть страшні обставини – загроза життю, війна, голод, політичні переслідування) виділяють три види міграції: добровільні, вимушені, примусові міграції. Згідно глосарію Міжнародної організації міграції вимушена міграція – це загальний термін, який використовується для характеристики міграційних процесів, у яких є елемент примусу, такий як загроза життю та існуванню внаслідок природних або людських факторів (наприклад, переміщення біженців або переміщених осіб, а також переміщення людей через природні чи екологічні катастрофи, хімічні або атомні аварії, голод чи реалізацію проектів розвитку) [8].

Одним із наслідків вимушеної міграції є поява окремої категорії людей, а саме – внутрішньо переміщених осіб (ВПО). За останні три роки в українському суспільстві з'явилась велика група внутрішньо переміщених осіб, які виділяються в окрему категорію громадян України. За даними Мінсоцполітики станом на січень 2017 року в Україні налічується майже 1,7 мільйонів переселенців [6], та кількість таких осіб продовжує зростати. Актуальність даної проблематики для українського суспільства стимулює особливий

науковий та практичний інтерес до внутрішньо переміщених осіб.

Ступінь розробленості теми.

Міграція є об'єктом вивчення цілого ряду дисциплін (економіки, географії, історії, соціології, політології тощо, та дедалі досліджується у міждисциплінарному руслі), а також об'єктом державного та міждержавного урегулювання. В соціології дослідження з міграції представлені в працях представників Чикагської школи (Р. Парк, Е. Берджес, У. Томас та Ф. Знанецький та інші). У. Льюїс, М. Крітц, Д. Массей, М. Піоро, А. Портес, Е. Тейлор, С. Сассен, О. Старк та інші аналізують причини, чинники, а також механізми саморозвитку та самопідтримки міграції. Міграційним процесам як частині глобальної соціальної трансформації приділено увагу у роботах С. Каслса, М. Міллера, Ш. Гліка та ін. Е. Равенштейн сформулював одинадцять міграційних правил:

1. Найбільше міграцій здійснюється на короткій відстані.
2. Міграція відбувається поступово.
3. Мігранти направляються в основному у великі торговельні і промислові центри.
4. Кожному міграційному потоку відповідає свій поворотний потік.
5. Міські жителі менш схильні до міграції, ніж сільські.
6. При місцевих міграціях більш активні жінки, при міжнародних міграціях – чоловіки.
7. Серед мігруючих людей за межі своєї країни більшість самотніх, сім'ї мігрують рідко.
8. Зростання великих міст більшою мірою обумовлене міграцією населення, ніж природним приростом.
9. Масштаби міграції зростають із розвитком промисловості й торгівлі, і особливо – з розвитком транспорту.
10. Більшість мігрантів із сільської місцевості направляються у великі промислові і торгові центри.
11. Економічні причини міграції є визначальними [24].

А. Адеподжу та У. Петерсен пропонують певні класифікації міграції. А. Адеподжу розділяє міграції за тривалістю на: короткотермінові (менше двох років), середньотермінові (від двох до десяти років), довготермінові (більше десяти років) та постійні (понад двадцять років).

У. Петерсен у свою чергу виділяє такі критерії, як екологічний поштовх, державна політика у сфері міграції, соціальний імпульс. Відповідно до вказаних параметрів він запропонував п'ять різновидів міграції: примітивна (визначається нездатністю людини протистояти природним силам); вимушена (коли мігранти не мають можливості вибору в прийнятті рішення про власний переїзд); добровільна (коли така можливість вибору зберігається); вільна (бажання людини мігрувати є вирішальним моментом); масова [12, с. 110].

В пострадянській соціології проблемами міграції займалися Ю. Арутюнян, А. Сусоколов, Т. Заславська; серед українських науковців можна виділити дослідження Б. Євтуха, М. Шульги, О. Малиновської, І. Прибиткової, Т. Гнатюк та ін.

Проблемі біженців також приділялась увага у роботах Х. Арентс, О. Бейквела, К. Лонга, Дж. Оуенса-Манлі, Дж. Філімора.

Окремі роботи було присвячено саме дослідженню внутрішньо переміщених осіб, серед яких зазначимо, насамперед, роботи Е. Муні [22], П. Орхарда [21], Дж. Хетвея [20], С. Хайнс [21]. Найбільш поширеними напрямками вивчення ВПО в дослідженнях іноземних науковців є історія походження поняття «внутрішньо переміщені особи», питання приналежності до місця проживання та повернення, проблеми здоров'я та потреби переселенців.

Перші спроби описати становище ВПО в Україні були зроблені у працях О. Балакіревої, О. Більовського, Т. Семигіної, Н. Гусак та С. Трухан, Ю. Середи, О. Міхєєвої, Л. Хижняк та ін. Але в українському академічному дискурсі тема ВПО розкривається більшою мірою в емпіричних дослідженнях. Розглядаються певні аспекти цього феномену, такі як кількість зареєстрованих осіб, їх адаптація, інтеграція до приймаючих громад, ставлення жителів цих громад до переміщених осіб, мотиви переїзду та повернення до дому. Разом із тим існує певна потреба в концептуалізації поняття «внутрішньо переміщені особи», його розмежування із суміжними поняттями, а також напрацювання певних теоретичних підходів, що можуть стати підґрунтям для дослідження ВПО.

Метою дослідження є розгляд поняття «внутрішньо переміщені особи» як предмета соціологічного теоретизування та емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Прослідкуємо походження та розвиток по-

няття «внутрішньо переміщені особи» у світовій практиці. Поняття «переміщена особа» почало широко використовуватися під час Другої світової війни, в результаті якої близько 10 млн. чоловік було залучено до примусової праці або ж вислано з країн звичного місця проживання за расовими, релігійними або політичними міркуваннями [5]. Разом із тим на початку 90-х років, коли проблема внутрішнього переміщення знову актуалізувалася у міжнародній спільноті у зв'язку з Аналітичною доповіддю Генерального секретаря з питань про осіб, переміщених в межах країни¹, визначення «внутрішньо переміщені особи» не використовувалось [7]. На сьогодні даний термін міцно вписаний у міжнародне законодавство, однак існують різні погляди щодо того, як саме він має розумітися. Деякі дослідники вважають, що термін «ВПО» стосується лише тих ситуацій, коли люди переселились у результаті конфлікту, насильства та переслідування [17]. Інші вважають, що термін «внутрішньо переміщена особа» є набагато ширшим поняттям та охоплює мільйони людей, котрі виїжджають унаслідок стихійних лих та проектів розвитку [18]. Деякі взагалі виносять на обговорення питання про те, чи потрібно виділяти внутрішньо переміщених осіб як категорію [20]. Також не існує певного консенсусу щодо питання «коли закінчується внутрішнє переміщення», тобто коли особа більше не повинна розглядатися як така.

Виділимо два основні незмінні критерії, які характеризують внутрішнє переміщення. Першим критерієм є недобровільний характер руху. Другим критерієм є те, що внутрішньо переміщені особи мігрують в межах національних кордонів.

Але тут існує можливість раптової зміни кордону, наприклад, як це сталося з розпадом колишньої Югославії та Радянського Союзу або анексією Криму. Тому кращим є формулювання «ті, хто не перетнув міжнародно визнаний державний кордон» [16].

Треба відмітити, що люди можуть стати внутрішньо переміщеними особами не лише внаслідок переселення, але і в очікуванні таких наслідків: люди можуть змінювати місце проживання не тільки в результаті певних наслідків, а й для того, щоб уникнути їх.

Переселення не завжди зумовлене насильством, конфліктами та переслідуваннями, а іноді відбувається в результаті техногенної або природної катастрофи. Існує багато випадків, коли населення виселялося внаслідок повеней, земле-

¹ У цій доповіді вказується, що «чисельність біженців у всьому світі оцінюється приблизно 17 млн. осіб, а число осіб, переміщених всередині країн, приблизно 24 млн., причому переважна більшість їх сконцентровано в країнах, що розвиваються: Азії, Латинській Америці і особливо Африці, на яку припадає щонайменше половина світової чисельності осіб, переміщених всередині країн».

трусів та голоду, а також техногенних катастроф, таких як ядерні чи хімічні. Вони також, фактично, є внутрішніми особами і часто потребують гуманітарної допомоги, а в деяких випадках – захисту [16].

Деякі дослідники пропонують розширити поняття внутрішньо переміщена особа та охопити осіб, які мігрують через крайню бідність або інші економічні проблеми, тобто прирівнюють їх до економічних мігрантів. Але дані групи мігрантів розрізняються за характером міграції. Міграція з «привертаючим характером» передбачає, що люди знають, куди і навіть їдуть, тобто еміграція для них – засіб вирішення певних життєвих завдань, тоді як міграція, головною метою якої є залишити місце перебування, тобто еміграція сама по собі, має для людей «виштовхуючий характер». Безумовно, економічні фактори важливі при переміщенні, але грають допоміжну роль. Більш того, є випадки, коли уряд визначає вимушених переселенців як «мігрантів», намагаючись відвернути увагу від недобровільного характеру їх руху та тим самим уникнути своїх обов'язків щодо даної категорії людей. Саме з цих причин важливо відрізнити внутрішньо переміщених осіб та економічних мігрантів [16].

Ще однією особливістю ВПО є те, що цей термін не надає правового статусу, а скоріш має описовий характер. У той час, як біженці, втративши захист своєї країни та перебуваючи за межами своєї власної держави, вимагають спеціального правового статусу, права та гарантії, спричинені фактом, що вони є людьми та громадянами або звичайними мешканцями певної держави, це не є необхідним для ВПО.

Також на сьогодні не існує певного консенсусу щодо того, протягом якого періоду необхідно вважати людину внутрішньо переміщеною особою та коли цей статус має бути припинений. Для деякого внутрішнього переміщення закінчується лише після повернення ВПО та ефективного скасування їхнього переміщення. Однак, оскільки безпечне повернення не завжди можливе, це може призвести до ситуацій, коли внутрішнє переміщення має перспективу ніколи не закінчитися, і, натомість, складне становище передається наступним поколінням. З іншого боку, внутрішнє переміщення може закінчуватися різко, навіть через кілька місяців після фактичного переміщення. У деяких випадках саме здатність або готовність уряду надавати гуманітарну допомогу є вирішальним фактором. Уряди можуть оголосити, що внутрішнє переміщення закінчилося, щоб дати змогу країні повернутися до норми, навіть якщо фактичні умови передбачають інше [16].

Багато внутрішньо переміщених осіб знаходиться у скрутних обставинах протягом років

або навіть десятиліть. Існує термін «затяжне внутрішнє переміщення» або «тривале внутрішнє переміщення», який зазвичай відноситься до тих випадків, в яких прогрес у напрямку довгострокового рішення дуже повільний або застопорився (це такі країни, як Бурунді, Колумбія, Грузія, Сербія, Судан, Уганда, Україна). Багато переселенців, переміщених унаслідок конфліктів, стихійних лих, проектів державного чи приватного розвитку, залишаються без надійних та безпечних умов проживання та засобів до існування протягом багатьох років і стикаються з дискримінацією, пов'язаною з їхнім переміщенням. Їхні потреби розвиваються з часом, і тривале переміщення часто пов'язане із зубожінням, збільшенням проблем уразливості та захисту, що підриває стійкість до подальших потрясінь та стресів.

Таким чином, хоча ВПО часто характеризуються в контексті концепції «внутрішніх біженців», фактично внутрішнє переміщення набагато ширше, ніж концепція біженця. Це не обмежується лише конфліктами та переслідуванням, але охоплює інші причини примусового переселення, включаючи стихійні лиха, а також можуть охоплювати людей, змушених переселятися за проектами розвитку.

Ключовою віхою в історії становлення поняття «внутрішньо переміщена особа» було створення «Керівних принципів» внутрішнього переміщення (Керівні принципи УВКБ ООН). Вони складають 30 стандартів, які визначають засоби захисту, доступні для внутрішньо переміщених осіб. Дані принципи деталізують права та гарантії, що стосуються захисту ВПО від примусового переміщення, їхнього захисту та допомоги під час переміщення, досягнення тривалих рішень. [14].

На сьогоднішній день, згідно з Керівними принципами УВКБ ООН із питань про переміщення осіб всередині країни, внутрішньо переміщені особи визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки чи місця проживання через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих / техногенних катастроф, та які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [2].

В офіційному українському дискурсі «внутрішньо переміщена особа» – це «громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних

ситуацій природного чи техногенного характеру» [8].

Дослідження феномену ВПО потребує створення певної теоретичної бази. Слід зазначити, що серед теорій міграцій практично не існує теоретичних підходів, які присвячені виключно концептуалізації феномену внутрішньо переміщених осіб, оскільки більшість теорій стосуються міждержавних міграцій. Використовуючи дані теорії, спробуємо адаптувати їх, фокусуючись саме на проблематиці вимушеної внутрішньої міграції та ВПО.

Теорія «тяжіння та виштовхування (pull / push)» була розроблена Е. Лі у 1966р. Він припустив, що людина зважується на міграцію в залежності від факторів, що існують та детермінуються в країнах вибуття, факторів, що існують в країні прибуття, від так званих «проміжних обставин» (дистанція, міграційна політика тощо), а також детермінантами, пов'язаними з індивідуальними характеристиками мігрантів [10]. У кожній країні можна виділити фактори, які утримують населення на даній території (нейтральні чинники), що виштовхують його (push-factors) або його притягують (pull-factors). Одночасно з даними факторами діють різні обставини (третя група чинників), які виступають у якості обмеження міграційних потоків (проміжні перешкоди). Крім цього діють ще особисті суб'єктивні чинники, що впливають на прискорення або уповільнення міграції унаслідок неоднакової схильності до міграції.

Пізніше С. Оєберг доповнив цю теорію, виділивши «жорсткі та м'які» фактори. Бідність, соціальна нерівність та безробіття належать до «м'яких» факторів, а до числа «жорстких» – гуманітарні кризи, військові конфлікти, екологічні катастрофи [1]. Теорія «тяжіння та виштовхування» може бути використана також для розгляду феномену ВПО, якщо замістити «країни» на «регіони». Наприклад, якщо брати Україну, то для жителів Донбасу одним із виштовхуючих «жорстких» факторів стали воєнні події на сході країни, «м'якими» факторами виступали напружена політична ситуація у регіонах, рух за відділення Донбасу. Змінюючи місце проживання, переселенці обирали ті регіони, що так чи інакше притягували їхню увагу (територіальна близькість до зони анти-терористичної операції, мова у регіоні переселення, крупні адміністративні центри з розвинутою інфраструктурою, наявність знайомих та рідних у регіоні переселення, досвід переселення від тих, хто вже виїхав та ін). Серед обмежень до переїзду можна виділити транспортні витрати, брак інформації та негативні стереотипи про регіон переселення та ін.

Згідно з теорією міграційних систем / мереж

у країнах в'їзду та виїзду формується «міграційна мережа», початок якої прокладають «мігранти-першопроходці». Вони полегшують процес переселення для наступних хвиль мігрантів. Значна частина переселенців вибирає конкретне місце призначення, ураховуючи наявність там родичів або діаспор співвітчизників. Завдяки соціальній мережі у формі контактів із друзями, сім'єю та роботодавцями люди отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує ризики, пов'язані із переїздом.

Концепція трьохстадійності міграційного процесу, що була сформульована Т. Заславською та Л. Рибаківським базується на трьох стадіях. Перша – це формування міграційної мобільності (рухливості) населення, яка залежить від демографічних, етнічних і соціально-економічних характеристик. Друга стадія – це сам процес переміщення, що відбувається в певний час у рамках тієї чи іншої території. Третя завершальна стадія являє собою процес приживання мігрантів на новому місці проживання, пристосування мігранта до суспільства і суспільства до переселенця. Термін «приживання» можна застосувати до внутрішніх мігрантів, або в деяких випадках до зовнішніх мігрантів тієї ж національної групи, що і корінне населення. В цьому випадку приживання характеризує процес пристосування до нового місця проживання і суспільства мігрантів, близьких до корінного населення за культурним рівнем, етнічною та релігійною приналежністю [9].

Дані теорії та концепції – теорія «тяжіння та виштовхування», теорія міграційних систем / мереж, концепція трьохстадійності міграційного процесу можуть бути застосовані для дослідження ВПО, але не у вимірах «країна вибуття – країна прибуття», а в «регіональному» вимірі певної країни.

Серед теорій, що є плідними для дослідження внутрішньо переміщених осіб, зазначимо теорію самоактуалізації А. Маслоу, теорію категоризації Г. Теджфела та Дж. Тернера, теорію акультурації (адаптації) Дж. Беррі, теорію травми соціальних змін П. Штомпки, теорію інкультурації.

Теорія самоактуалізації Маслоу може використовуватися задля аналізу мотивів міграційної та адаптаційної поведінки переселенців і вибору стратегії їхньої інтеграції. Дослідник виділяє п'ять фундаментальних людських потреб: фізіологічні, потреба у безпеці, соціальні, потреба у самоповазі та самоактуалізація. Коли людина опиняється у складному становищі, що загрожує її життю або перспективі цієї загрози, якщо це міграція через воєнні конфлікти, техногенну або природну катастрофу, порушується її потреба у безпеці. В залежності від знання про місце

переїзду, наявність роботи та / або житла також можна говорити про різні стратегії адаптації та інтеграції ВПО.

На думку Г. Теджфела, з кожною соціальною ідентичністю пов'язана оцінка людиною себе, що передає її позитивний або негативний статус у спільноті. У процесі набуття соціальної ідентичності людина має диференціювати соціальні об'єкти на такі, з якими вона себе ідентифікує, та такі, що її не стосуються. Є певна послідовність усвідомлення свого групового членства. Спочатку відбувається соціальна категоризація, під час якої людина усвідомлює наявність різних груп навколо себе. Потім іде соціальна ідентифікація, коли з усіх груп виокремлюється та, із якою людина співвідносить себе. І, нарешті, набуття соціальної ідентичності як повне усвідомлення своєї належності до групи чи спільноти. У результаті міграції людина опиняється в іншій соціальній ситуації, ніж та, у якій вона жила раніше. За таких умов актуалізується процес соціального порівняння себе та інших представників спільноти переселення. Цей процес супроводжується категоризацією, на основі чого формуються або змінюються уявлення переселенців про свої ін- та аутгрупи, якими є, відповідно, переселенці та громада переселення. Прагнення внутрішньо переміщеної особи до відновлення позитивної соціальної ідентичності і підтримання свого статусу в новій спільноті спонукає її до переосмислення своїх життєвих позицій, місця в соціальному світі, що активізує трансформацію соціальної ідентичності. У результаті трансформації соціальної ідентичності має відбутися ідентифікація зі значущою спільнотою. Залежно від орієнтацій переселенця на подальше місце проживання відбувається актуалізація того чи іншого психологічного механізму трансформації соціальної ідентичності. І, як результат, може відбутися ідентифікація з новою групою або поновлення ідентифікації зі старою групою за рахунок покращення її образу та характерних рис [4]. До оцінки людей крізь призму соціальних категорій призводить сприйняття людиною загрози, що надходить від них. Якщо людина оцінює певну ситуацію як загрозову для її життя та цінностей, то починає сприймати членів аутгрупи схожими один на одного, приписує їм однакові погляди.

Дж. Беррі виділяє чотири стратегії адаптації: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція. Асиміляція – тип акультурації, при якому емігрант повністю ідентифікується з новою культурою і заперечує культуру етнічної меншини, до якої належить. Сепарація – ситуація, коли група та її члени, зберігаючи свою культуру, відмовляються від контактів з іншою заради збереження позитивного образу «ми». Маргіналізація – це

ситуація, коли мігрант не ідентифікує себе ані з культурою більшості, ані з культурою меншини. Інтеграція – варіант акультурації, коли кожна зі взаємодіючих груп та їхні представники зберігають свої властиві їм початкові індивідуальності, але одночасно з цим об'єднуються в єдине суспільство на іншій, так само значущій для них підставі [17]. Акультурація – процес пов'язаний із двома основними проблемами: підтримка культури (в якій мірі визнається важливість збереження культурної ідентичності) і участь у міжкультурних контактах (в якій мірі слід включатися в іншу культуру чи залишатися серед «своїх»).

П. Штомпка визначає «культурну травму» як стрес, викликаний соціальними змінами, які стосуються сфери культури, а в підсумку також колективної і індивідуальної ідентичності. Дослідник виділяє три рівня культурної травми: індивідуальний (біографія людини), колективний та історичний. Найнижчий рівень це масштаб індивідуальної біографії людини. Колективні травми стосуються людських спільнот і відбуваються в результаті соціальних змін. Найбільш складним є третій рівень, коли травми піддаються цілі спільноти – етнічні, національні групи, регіони, цивілізації, навіть глобально все людство, а самі травматичні зміни можуть бути названі історичними. Поряд із раптовими, стрімкими, непередбаченими змінами проходять накопичувальні процеси: зростаюче перенаселення, все більша інтенсивність дорожнього руху, забруднення навколишнього середовища, поширення хвороб, пов'язаних із цивілізацією, зростання смертності населення, перевантаження міст і засобів комунікації. Зміни цього типу, досягаючи певного порогу, набувають травматогенного характеру, так само, як і «стресові» зміни, створюють несприятливий вплив на всю культуру і можуть представляти загрозу для суспільної ідентичності в самому великому масштабі. Це означає, що ці події стануть культурною травмою не тільки для безпосередніх свідків і учасників, а й для наступних поколінь. Внутрішньо переміщені особи відчувають себе розгубленими і пригніченими, в стані повної невизначеності та нестабільності, без впевненості у завтрашньому дні [12]. Стан, у якому вони перебувають, можна назвати травмою соціальних змін, яка за П. Штомпкою включає шість послідовних стадій:

1. Структурне і культурне минуле – середовище, яке сприяє виникненню травми (дезорганізація, дезінтеграція, нестабільність).

2. Травматичні події або ситуації – стан напруги, пов'язаний із конкретними соціальними змінами (революція, радикальна реформа, окупація, геноцид та ін.).

3. Культурні рамки травми – особливі спо-

соби визначення, інтерпретації, вираження або тлумачення травматичних подій за допомогою фонду успадкованих культурних ресурсів.

4. Травматичні симптоми – дисонанс, що виникає через порушення усталених схем поведінки і уявлень та сигналізує про порушення нормальності у життєдіяльності суспільства (розкол, зміщення, дезорганізація).

5. Посттравматична адаптація – чутливість різних соціальних груп до культурної травми.

6. Подолання травми – заключна фаза або початок нового циклу травматичної послідовності, якщо пом'якшена травма отримує потенційно сприятливі структурні та культурні умови для прояву нового виду травми [13].

Інкультурація у найширшому розумінні означає навчання людини традиціям і нормам поведінки в певній культурі. Американський антрополог М. Херсковіц розумів під інкультурацією стратегію адаптації індивідів – носіїв різної етнічної ідентичності. В процесі інкультурації, на його думку, індивід освоює властиві культурі світобачення і поведінку, в результаті чого формується його когнітивна, емоційна і поведінкова схожість із членами даної культури і відмінність

від членів інших культур. Процес інкультурації внутрішньо переміщених осіб пов'язаний із потребою освоювати і застосовувати інші, в порівнянні з наявним досвідом, соціокультурні зразки, норми, цінності, технології комунікації, що панують у приймаючій спільноті [11, с. 48].

Висновки.

Отже, термін «внутрішньо переміщена особа» пройшов довгий шлях від виникнення до відокремлення від понять «біженці» та «економічні мігранти» та становлення як окремої категорії теоретизування та практичного використання. Проблематика внутрішньо переміщених осіб ще довго залишатиметься предметом різноманітних досліджень, оскільки процеси, які так чи інакше пов'язані з даним феноменом, мають сьогодні не тільки теоретичні, але й практичні виміри.

Представлені теорії надають певну оптику вивчення зазначеного поняття, відкриваючи перспективи дослідження внутрішньо переміщених осіб із різних точок зору. Разом із тим існує необхідність у подальшому цілісному та комплексному соціологічному дослідженні такого складного поняття, як внутрішньо переміщена особа, що потребує міждисциплінарного підходу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бордоусов О. В. Моделирование межрегиональной миграции Казахстана / О. В. Бордоусов, М. А. Жоламанова // Вестник КазНУ. Серия экономическая. – 2015. – № 1. – С. 127-131.
2. Внутрішньо переміщені особи. – Режим доступу: http://unhcr.org.ua/en/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=1293
3. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. Аналітична записка. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf
4. Губеладзе І. Г. Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / І. Г. Губеладзе. – Київ, 2012. – 16 с.
5. Малиха М. І. До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика / М. І. Малиха // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2015. – Т. 18. – № 8. – С. 6-11.
6. Мінсоцполітики: Обліковано 1 648 852 переселенці. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249675546
7. Организация Объединенных Наций: Аналитический доклад Генерального секретаря по вопросам о лицах, перемещенных в пределах страны/ E/CN.4/1992/23. – Режим доступа: http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/188685/E_CN.4_1992_23-RU.pdf?sequence=5&isAllowed=y
8. Перрушу Р. Глосарій міграційних термінів / Р. Перрушу. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20070928193631/http://www.iom.org.ua/docs/im98_1.pdf
9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України від 20.10.2014 № 1706-VI. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
10. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса / Л. Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 2001. – 114 с.
11. Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». – 2016. – № 7. – С. 1-19.
12. Старинська Т. Проблеми операціоналізації понять у контексті дослідження міграції населення / Т. Старинська // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2010. – № 3. – С. 108-116.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. – 4-е изд., испр. и доп / Т. Г. Стефаненко – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
14. Субботіна О. О. Адаптація та інтеграція внутрішньо переміщених осіб в сучасній Україні / О. О. Субботіна // Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – 2016. – Режим доступу: <http://www.sociology.kpi.ua/wpcontent/uploads/2016/06/%D0%A1%D1%83%D0%B1%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%9E.pdf>

15. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування / О. Суший // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6. – С. 18-32.
16. Berry J. Immigration, acculturation, and adaptation / J. Berry. // *Applied Psychology*. – 1997. – № 46. – P. 5-34.
17. Binder G. An institutional history of internal displacement / G. Binder. – Retrieved from: <http://www.internal-displacement.org/internal-displacement/what-is-internal-displacement/an-institutional-history-of-internal-displacement/>
18. Castles S. Developing DFID's Policy Approach to Refugees and Internally Displaced Persons Volume 1: Consultancy Report and Policy Recommendations / S. Castles, N. Van Hear // Oxford: Refugees Studies Centre, University of Oxford. – 2005. – 140 p.
19. Cohen R. Masses in Flight: The Global Crisis of Internal Displacement / R. Cohen, F. M. Deng // *International Journal on World Peace*. – 2000. – Vol. 17. – № 1. – P. 102-105.
20. Hathaway J. C. Forced Migration Studies: Could We Agree Just to «Date»? / J. C. Hathaway // *Journal of Refugee Studies*. – Vol. 20 – № 3. – 2007. – P 349-369.
21. Haynes S. Displaced people and the challenge to development / S. Haynes // *POLIS Journal*. – Vol. 1. – 9. – 2009. – P. 1-55.
22. Mooney E. The Concept of Internal Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern / E. Mooney // *Refugee Survey Quarterly*. – 2005. – P. 9-26.
23. Orchard P. The Contested Origins of Internal Displacement / P. Orchard // *International Journal of Refugee Law*. – Vol. 289. – № 2. – 2016. – P. 210-233.
24. Ravenstein E. G. The Laws of Migration / E. G. Ravenstein // *Journal of the Statistical Society of London*. – Vol. 48. – 2. – 1885. – P. 167-235.
25. Torrente de N. IDPs in the Caucasus Region and Southeastern Anatolia / N. de Torrente // Testimony given for the hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe. – 108th U.S. Congress, 1st session (June 10). – 2003. – 136 p.

REFERENCES

1. Bordousov, O.V. & Zholamanova, M.A. (2015) Modelirovanie mezhregional'noj migracii Kazakhstana [Modeling of inter-regional migration of Kazakhstan]. *Vestnik KazNU. Ekonomika – Herald KazNU. Economic*, 1, 127-131 [in Russian].
2. *Vnutrishno peremishcheni osoby [Internal displaced people]* (n.d). Retrieved from http://unhcr.org.ua/en/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=1293 [in Ukrainian].
3. Vnutrishnia mihratsiia ta tymchasovi peremishchennia v Ukraini v umovakh politychnykh ta sotsialno-ekonomichnykh zahroz. Analitichna zapyska [Internal migration and temporary displacement in Ukraine in terms of political and socio-economic threats. Analytical note]. (n.d). (2015). *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen – National Institute for Strategic Studies*. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf [in Ukrainian].
4. Hubeladze, H.I. (2012). Psykholohichni mekhanizmy transformatsii sotsialnoi identychnosti molodi silskoho pokhodzhennia v miskii spilnoti [Psychological mechanisms of transformation of social identity of youth who is rural origin in the urban community]. *Extended abstract of Doctor's thesis* [in Ukrainian].
5. Malykha, M.I. (2015). Do problemy sutnosti poniattia «vnutrishno peremishcheni osoby»: derzhavna polityka ta rehionalna praktyka [The problem of the essence of the concept of internally «displaced persons»: state policy and regional practice]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 18 (8), 6-11 [in Ukrainian].
6. Minsotspolityky: Oblikovano 1 648 852 pereselentsi [Ministry of Social Policy, recorded 1,648,852 displaced persons]. (n.d.). (2017). *Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy – Ministry of Social Policy of Ukraine*. Retrieved from http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249675546 [in Ukrainian].
7. *Organizatsiia Obedinennyi Natsii: Analiticheskii doklad Generalnogo sekretaria po voprosam o litsakh, peremeshchennykh v predelakh strany [United Nations: The analytical report of the Secretary-General on the question of displaced persons within the country]*. (n.d.). (1992). Retrieved from http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/188685/E_CN.4_1992_23-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y.
8. Perrushu, R. (2007). *Hlosarii mihratsiinykh terminiv [Glossary of migration terms]*. Retrieved from http://web.archive.org/web/20070928193631/http://www.iom.org.ua/docs/im98_1.pdf [in Ukrainian].
9. *Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib» [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons. Law of Ukraine from 20.10.2014 No. 1706-VI]*. (n.d.). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
10. Rybakovskij, L. (2001). *Migratsiia naselenija. Tri stadii migracionnogo processa [Population migration. Three stages of the migration process]*. Moscow: Nauka [in Russian].
11. Synkovets, N. (2016). Analiz osnovnykh teorii mizhnarodnoi mihratsii v suchasnomu ekonomichnomu prostori [Analysis of the main theories of international migration in the modern economic space]. *Mizhnarodni vidnosyny serii «Ekonomichni nauky» – International Relations. Economic Sciences*, 7, 1-19 [in Ukrainian].
12. Starynska, T. (2010). Problemy operatsionalizatsii poniat u konteksti doslidzhennia mihratsii naselennia [Problems of operationalization of concepts in the context of migration research]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii – Education in the region: political science, psychology, communication*, 3, 108-116 [in Ukrainian].
13. Stefanenko, T.G. (2009). *Jetnopsihologija: Uchebnik dlja vuzov [Ethnopsychology: A textbook for high schools]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].

14. Subbotina, O.O. (2016). Adaptatsiia ta intehratsiia vnutrishno peremishchenykh osib v suchasni Ukraini [Adaptation and integration of internally displaced persons in modern Ukraine]. *Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut»*. Retrieved from <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/06/%D0%A1%D1%83%D0%B1%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%9E.pdf> [in Ukrainian].
15. Sushyi, O. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia [The problem of collective trauma in the Ukrainian society and the search for its mastering strategies]. *Naukovi zapysky In-tu polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes to the Institute of Political and Ethnic Studies named after I.F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 6, 18-32 [in Ukrainian].
16. Berry, J. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46, 5-34.
17. Binder, G. *An institutional history of internal displacement*. Retrieved from: <http://www.internal-displacement.org/internal-displacement/what-is-internal-displacement/an-institutional-history-of-internal-displacement/>
18. Castles, S., & Van Hear, N. (2005). *Developing DFID's Policy Approach to Refugees and Internally Displaced Persons (Vol. 1, Consultancy Report and Policy Recommendations)*. Oxford: Refugees Studies Centre, University of Oxford.
19. Cohen, R., & Deng, F.M. (2000). Masses in Flight: The Global Crisis of Internal Displacement. *International Journal on World Peace*, 17 (1), 102-105.
20. Hathaway, J.C. (2007). Forced Migration Studies: Could We Agree Just to «Date»? *Journal of Refugee Studies*, 20 (3), 349-369.
21. Haynes, S. (2009). Displaced people and the challenge to development. *POLIS Journal*, 1 (9), 1-55.
22. Mooney, E. (2005). The Concept of Internal Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern. *Refugee Survey Quarterly*, 24 (3), 9-26.
23. Orchard, P. (2016). The Contested Origins of Internal Displacement. *International Journal of Refugee Law*, 289 (2), 210-233.
24. Ravenstein, E.G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48 (2), 167-235.
25. Torrente, de N. (2003). IDPs in the Caucasus Region and Southeastern Anatolia», *Testimony given for the hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, 108th U.S. Congress, 1st session, June 10, CSCE 108-1-2*

Проценко Ольга Олександрівна

Аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61000, м. Харків, майдан Свободи, 4

Protsenko Olga O.

Postgraduate student

V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Maydan sq., 61000, Kharkiv, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7373-2200

Email: olga.protsenko@aiesec.net

Цитування: Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики / О. О. Проценко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 4. – С. 47-55.

Citation: Protsenko, O.O. (2018). «Vnutrishno peremishcheni osoby» yak katehoriia teoretyzuvannia ta sotsialnoi praktyky [«Internally displaced persons» as a category of theorizing and social practices]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(4), 47-55.